

ÖSSZEGZÉS

Elkészült és megjelent a középkori váradi székesegyház monumentális díszkódexe, a 15. század utolsó harmadában készült Váradi („Zalka”) Antifonále kritikai kiadásának három kötete a liturgikus énekkészlet teljes inventáriumával és a hozzá tartozó kritikai apparátussal, bevezető fejezetekkel (az inventárium alapelveinek magyarázatával, a kiadásban használt sziglumok rendszerének összefoglalásával és forrásjegyzékekkel), magyar és angol nyelven. Az I. kötet (*Antiphonale Varadinense s. XV, Proprium de tempore*) 1018 tételből álló inventáriumához 80 jegyzet, a II. kötet (*Antiphonale Varadinense s. XV, Proprium de sanctis, commune sanctorum*) 594 tételnyi anyagához pedig 111 jegyzet tartozik. A hasonló kiadás a kódex két kötetének és töredékeinek összesen 736 digitális felvételét tartalmazza. A kiadás harmadik kötete az antifonále tételkészletének liturgikus-zenei elemzését, a források – a győri korpusz és az 58 töredék – kodikológiai és tartalmi vizsgálatának tapasztalatait foglalja magába a szükséges mutatókkal: az eredetileg tervezett fejezetek mellett, a kutatómunka során kibontakozó új szempontoknak helyet adva külön fejezet foglalja össze a fragmentumok hordozókönyvei és posszessorai, a bekötések ideje és helyszínei, valamint a liturgikus tartalom és a könyvtörténeti-kodikológiai háttér összefüggéseit feltáró kutatás eredményeit. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete által kiadott *Musicalia Danubiana* sorozat 26. köteteként megjelent háromkötetes publikációt az NKFIH NK 104426, K 120643 és PUB 128031 számú pályázata, valamint az MTA Könyv- és Folyóiratkiadási pályázata támogatta. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet a megnevezett intézmények, pályázati szervek nagyvonalú támogatásáért.

A munka végeztével újra föl kell tennünk azokat a kérdéseket, amelyeket a kutatás során egy-egy kiválasztott nézőpont szerint jártunk körül és válaszoltunk meg. A kérdésekre adott válaszokat – szerteágazó kutatásunk és esettanulmányaink részeredményeiként – immár szélesebb háttértudás birtokában és nagyobb távlatból tudjuk fölülvizsgálni és szükség szerint újraértelmezni. Az új feltételek mellett talán nagyobb biztonsággal választhatjuk el egymástól a pillanatfelvételeket és a tartósan rögzült jelenségeket, amelyek a kutatás folyamában könnyen összemósódtak. A rendelkezésünkre álló, igencsak megtizedelt középkori magyarországi forrásállományban persze továbbra sem láthatunk többet, mint művelődéstörténeti folyamatok hajdan szervesen beágyazott, ám véletlenszerűen fennmaradt láncszemeit. Ennek megfelelően a bennük foglalt liturgikus tartalmat is körültekintően kell vizsgálnunk: a szűkebb és tágabb forráskörhöz minduntalan hozzámérve, az azonos irányba mutató apró részjelenségeket gondosan mérlegelve és szűrve.

Az alapvető kérdést, hogy a Váradi Antifonále a középkori Magyarország mely térségének, mely rítusterületének, mely liturgikus-zenei hagyományának képviselője, már elődeink megválaszolták. A kódex váradi eredete a múlt század hetvenes éveiben bizonyosságot nyert, s ezzel a középkori magyarországi *officium divinum* kelet-magyarországi

megjelenésformája is körvonalazhatóvá vált. Az aprólékos forráselemzés, a VA énekkészletének liturgikus és zenei szempontú áttekintése, összehasonlítása a szűkebb és tágabb térség megfelelő kéziratok emlékeivel ezért nem azt a cél szolgálta, hogy meghatározzuk az antifonálek provenienciáját, használatának helyét és hagyománybeli beágyazottságát, hanem hogy (1) mindezt a rendelkezésünkre álló, az eddiginél jóval terjedelmesebb tartalom alapján árnyaltabban és részletgazdagabban mutassuk be, valamint (2), hogy az ily módon bemutatott liturgikus és zenei hagyományt differenciáltabban értékeljük, elkülönítve egymástól egyediségének különböző típusait és fokozatait.

A munkánkat záró összefoglalás elején három tapasztalati-módszertani megállapítást tehetünk:

(1) A magyar zenetörténetírás és zenei medievisztika fontos felismerése, hogy a középkori liturgikus források, és különösképpen a zsolozsmaforrások hagyományos vonásai alapvetően nem egyedi tételek látványos megjelenésében és kitüntetett szerepében ragadhatók meg, hanem sokkal inkább az általánosan elterjedt készlet egyéni alkalmazásában. E premisszának megfelelően mind kutatásunkban, mind eredményeink összefoglalásában a szerkezeti és funkcionális variancia és állandóság szempontjait helyeztük előtérbe.

(2) Összefoglalásunk elsősorban a VA temporále-kötetének klasszikus zsolozsmáin alapul. Munkánk során minduntalan igazolódni láttuk a magyar zenei középkorkutatás többször is megfogalmazott megállapítását, mely szerint egy-egy zsolozsmahagyomány mélyrétegét, belső törvényszerűségeit, sajátos fiziognómiáját éppen a temporále mutatja meg a legmegbízhatóbban. Az ide tartozó officiumok ciklusaiban, tételsoraiban tapasztalható változékonyság más természetű, mint az újabb, elsősorban a szanktorále történetében megmutatkozó variabilitás. A klasszikus zsolozsmákon belüli átrendeződések, tételcserék sokkal nagyobb biztonsággal köthetők egyes hagyományokhoz, regionális szokásrendekhez, s így a cikluson belül jelentkező akár egyetlen tételnyi eltérés is fontos jelentést hordozhat, rítusbeli hovatarozást jelezhet. Az officium újabb rétegeiben ez a klasszikus szigorúság föllazul, a ciklusok belső elrendezése esetlegesebbé válik: egy-egy tételválasztásban, sőt, akár teljes zsolozsmák kiválasztásában jóval nagyobb szerep jut a véletlenszerű döntéseknek, pillanatnyi hatásoknak.

(3) A liturgikus készlet európai viszonylatban véletlenszerűnek és ezért elhanyagolható jelentőségűnek tűnő variánsai (a ciklusok összeállításának és a tételek sorrendjének módosulásai, a funkcionális kötöttség megváltozása, rezponzóriumok verzusválasztásai stb.) a később megállapodott és mind földrajzilag, mind intézményileg jobban körülhatárolható közép-európai keretek közé érkezve jelentéshordozóvá válnak. A kutatási tapasztalat azt mutatja, hogy

e változatok az új körülmények, szűkebb földrajzi-regionális-szokásrendi korlátok között határozottabban kötődnek egyik vagy másik hagyományhoz, intézményi tradícióhoz, s ennek következtében jelentőségük, súlyuk természetesen fölértékelődik. Az eredetileg pusztán alternatívaként egymás mellett létező megoldások szétválnak és hagyományos, rítusmeghatározó jelenségek rangjára emelkednek. Másként fogalmazva: a tételek szabad választhatósága, jobbára véletlenszerű elhelyezkedése a zsolozsmakészlet adott pontján az egyre pontosabb, mi több, egyre kizárólagosabb funkcionális kötöttség irányába halad.

Mind a Váradi Antifonáléból származó töredékek, mind az összehasonlító elemzéshez felhasználható közép- és összeurópai forrásanyag megnövekedett mennyisége hozzájárult ahhoz, hogy pontosabban és megbízhatóbban azonosíthassuk az antifonále által képviselt szokásrendet, liturgikus és zenei gyakorlatot, érveléseink mellett több adatot sorakoztathassunk föl, s mindennek köszönhetően a korábbi sejtések meggyőzőbben válhassanak bizonyossággá.

Összefoglalásunkban az antifonáléra mint a középkori Magyarország keleti rítusterületének zsolozsmaforrására tekintünk. Szokatlan, a teljes magyarországi forrásanyagban ritka, olykor egyedülálló megoldásait egyfelől e hovatartozásával magyarázhatjuk. Elemzésünk számos ponton mutatott rá a VA önállóságára, a központi esztergomi kódexek zsolozsmakészletétől eltérő összeállítására, szerkesztési megoldásaira, szokatlan asszignációira, sajátos dallamvariánsaira, egyedi dallamaira. A *pars temporalis officiumainak* elrendezésében, az egy-egy órához tartozó tételsor belső rendjében, a jellegzetes tételválasztásban a VA ugyanakkor sokszor igazodott a váradi (olykor erdélyi és váradi) breviáriumokhoz, legalább a szöveges tételek és a tételkészlet strukturális szintjén megerősítve e források szoros együvé tartozását. Ez az együvé tartozás, amely egyben az esztergomi fő hagyományvonalától való elkülönülést jelenti, jól tapintható az ádventi nokturnusok rezponzoriumrendjében, és a rezponzoriumok verzusválasztásában, de még látványosabban az ádventi matutínusok nokturnusainak élén álló *antiphona solák* beosztásában. Az éjszakai zsolozsmahóra jellegzetes váradi antifónarendjét megerősíti a VA modori töredékén (M7-M8) fennmaradt *Scientes quia hora est*, amely az esztergomi matutínusban betöltött funkciójától eltérően a váradi hagyományban következetesen a vasárnapi prima antifónája volt.

A kelet-magyarországi rítusterület sajátosságaként tekinthetünk a karácsonyi időszak két-két szent-zsolozsmája, az István- és János-históriák megjelenésére az ünnepnapokon és

azok oktávján. Különleges, magyarországi és európai viszonylatban is egyedülálló a váradi források antifóna-válogatása és -beosztása a vízkereszti oktáva matutínumában. Egyedi funkcióban – a nagyhét hétfőjének vesperásában – jelenik meg az *Infirmata est virtus* – antifóna. Ugyancsak kelet-magyarországi jellegzetesség a VA egyik pozsonyi töredékén megőrződött pünkösdhétfői matutínum tételrendje. Az erdélyi és váradi hagyomány szerint ezen a napon nem az előző vasárnapi tételeket ismételték, amint azt az esztergomi források nagy részében látjuk, hanem új invitatóriumot, antifónát és responzóriumokat vezettek be.

Az ismert és a liturgia adott pontján általánosan alkalmazott tételszöveg egyéni dallamválasztásának példái a vízkereszt utáni időszak *Iugum enim meum* és *Confitebor tibi Domine* antifónái.

A Váradi Antifonále és a váradi zsolozsma sajátosnak vélt tulajdonságait differenciáltan és kellő óvatossággal kell kezelnünk. Az Esztergomtól elkülönülő megoldásokat is ezért szélesebb történeti és területi összefüggésben kell vizsgálnunk, s csak ezt követően mondhatunk véleményt azok egyediségéről. Kutatásunk látóterét kitágítva a sajátos váradi, illetve kelet-magyarországi vonások egy részének párhuzamait a közép-európai régió zsolozsmahagyományaiban láthatjuk viszont. A párhuzamok olykor kifejezetten a középkori Magyarország északi és keleti területeit kapcsolják össze: áttekintésünkben számos ponton mutattunk rá a váradi és a szepességi források zsolozsmakészletének tartalmi-szerkezeti átfedéseire. E párhuzamokból kiindulva általános tapasztalatként fogalmazhatjuk meg azon véleményünket, mely szerint csaknem törvényszerű, hogy az erdélyi-váradi zsolozsma saját tételei, azok az antifónák és responzóriumok, melyek következetes és együttes megjelenése, sajátos elrendezése és funkcióhoz kötése megrajzolja a térség zsolozsmahagyományának egyéni arculatát és kialakítja saját legbelsőbb rétegét, elszórtan és mintegy véletlenszerűen felbukkannak az észak-magyarországi forrásokban.

Az óvatosság és a fokozott figyelem különösen indokolt az egyedi vagy egyedi funkcióba helyezett tételek és különleges dallamok esetében. A vízkereszti kompletórium *Stella ista sicut flamma* 7. tónusú váradi antifónája Esztergom azonos szövegű 6. tónusú változatával szemben különlegesség, európai kontextusba helyezve azonban az esztergomi megjelenésforma bizonyul egyedinek a váradival szemben. Hasonlóan viszonyul a hetvenedvasárnapi első vesperás mindenütt megszokott és a VA-ban is lejegyzett *Hymnum cantate nobis* antifónája az esztergomi *Plantaverat autem*-hez, mely sokkal szűkebb körben kötődik csak a liturgia e pontjához. Az évközi vasárnapi matutínum *Custodi nos Domine* responzóriuma, amely Magyarországon csak a váradi kéziratokban maradt fenn, az osztrák-délnémet térség forrásaiban viszonylag gyakran fordul elő. A váradi *Conventione autem facta* 7. tónusú

dallamával és különleges liturgikus asszignációjával kiemelkedik a magyarországi zsolozsma énekkészletéből, illeszkedik viszont a közép-európai egyházmegyék gyakorlatához.

Néhány ponton a VA a többi kelet-magyarországi zsolozsmaforrással együtt a központi esztergomi tradícióhoz igazodik, s a két rítusterület együtt alkot egyfajta szigetet a közép-európai térségen belül. A karácsonyi első vesperás „rendhagyó” szerkezete, az *Ave spes nostra* processziós antifóna kitüntetett szerepével és az azt követő hat zoltárantifónával nemcsak az esztergomi officium, de a váradi források (VA, V-8247) sajátja. Az évközi idő „magyar” jellegzetessége, a szokásosnál bővebb tételkészlettel ellátott *longa prima* a VA-ban is megjelenik, benne az *Oculi mei semper ad Dominum* rövid antifónával, amely a magyarországi forrásokon kívül csak elvétve fordul elő. Az „összmagyar” zsolozsmakészlet további meghatározó énekei – az adventi első vesperások *A diebus antiquis* antifónasorozata, a *Praestolantes redemptorem* invitatórium, a vízkereszt *Videntes stellam magi* rezponzórium *Aquarum pallens stupuit* verzusa – a VA-ba is utat találtak, újra és újra megerősítve az antifonále tágabb rítusbeli hovatartozását.

Elemzésünkben több alkalommal emeltük ki a VA olyan tulajdonságait – szerkezeti megoldásait, tételválasztását, dallamvariánsát, a szanktoráléban teljes zsolozsmák beemelését stb. –, amelyek ugyan nem kapcsolhatók kizárólag valamely magyarországi térséghez és hagyományhoz, hiszen elszórtan mindenütt kimutathatók, mégis nagyobb következetességgel kötődnek egyikükhöz vagy másikukhoz. Ezek közt említhetjük az évközi vasárnapok *Pro fidei meritis* antifónasorozatát, amely valamennyi kelet-magyarországi (erdélyi és váradi) forrásban a pszaltérium alaprétégére épült be, kizorítva onnan az Európa-szerte (és Magyarországon is) általános *Servite Domino* ciklust. Elképzelhető, hogy a zsolozsmakészlet e rétegében egy-egy esetben éppen a váradi források őriztek meg olyan elemeket, amelyek a repertórium későbbi magyarországi formálódása során kikoptak a használatból, s a peremterületekre visszaszorulva csupán néhány forrásban maradtak fenn. A tételkészlet e vékony és csak bizonytalanul tapintható rétege különösen értékes számunkra, hiszen a magyarországi liturgia- és zsolozsmafejlődés legkorábbi időszakába engedhet betekintést. Gondos mérlegelés után ide sorolhatunk olyan egyedi tételeket, tételsorokat, szerkezet- és funkcióbeli karakterisztikumokat is, amelyek a magyarországi forráskörön belül kizárólag a váradi forrásokban ragadhatók meg, de előfordulnak Európa távolabbi részének korai emlékéanyagában. Ezek ugyanúgy tanúskodhatnak a magyarországi officium archaikus állapotáról, a hazai liturgiát fejlődésének korai századaiban ért (többek között itáliai, normann) hatásokról.

A középkori váradi zsolozsma, ahogy az a VA és a váradi breviáriumok liturgikus-zenei készletében élénk táru, alapvetően a magyarországi főegyház, Esztergom hagyományához

illeszkedik. Áttekintésünkben azonban olyan tulajdonságait is megfigyelhettük, amelyek ettől elválva a tágabb közép-európai térség felé mutatnak, s egyfelől a középkori Magyarország északi peremterületei, másfelől a délnémet, cseh, lengyel egyházmegyék forrásaiban lépnek elénk. E párhuzamoknak és megfeleléseknek csupán egy része magyarázható a késő középkori Közép-Európa művelődéstörténeti áramlatainak jobbra véletlenszerű, intézményi vagy személyes kapcsolatokra visszavezethető hatásával, illetve a VA egyedi cseh színezetével. Másik részükről feltételezhetjük, hogy egy, a magyarországi liturgia fejlődéstörténetének korai állapotát őrzik, amelyből a fejlődés későbbi lépcsőfokán vált ki a tudatosan megszerkesztett esztergomi rítus a maga sajátos szerkezeti megoldásaival, zsolozsmabeosztásával, unikális tételeivel. A repertórium e korai állapota természetesen kevésbé és nehezebben megragadható, hiszen nélkülözi a tudatos döntések eredményeként létrehozott markáns vonásokat.

Az utóbbi évtized liturgia- és zenetörténeti kutatásai, forrásföltáró munkái nagy horderejű felfedezésekkel gazdagították ismereteinket a magyar úzus születéséről és korai fejlődéstörténetéről. A magyarországi liturgia legkorábbi, 11. századi emlékanyaga újraértelmezve, új megvilágításban áll előttünk.¹ A 13. századi esztergomi hangjelzett breviárium szanktoráléjának előkerülésével az esztergomi zsolozsma példátlanul gazdag szövegi és zenei repertóriumához jutottunk.² A keleti rítusterület eddig ismeretlen kéziratái, többek között a töredékesen maradt Németújvári (Erdélyi) Antifonále helyet kapott a magyarországi *cantus planus* forrás- és notációtérképén.³ Az aprólékos elemző vizsgálatoknak köszönhetően pontosabban és árnyaltabban látunk több késő középkori reprezentatív magyarországi misekódexet.⁴ Munkánkkal, a Váradi Antifonále ma ismert anyagának teljesskörű föltárásával és közreadásával e vonulathoz kívánunk csatlakozni.

2020. január 25.

Czagány Zsuzsa

¹ Földváry Miklós István, *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*, Műhelytanulmányok 1 (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport), 2014; Uő, *Egy úzus születése I. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században*, Műhelytanulmányok 4 (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport), 2017.

² Szoliva Gábrriel, „Secunda pars breviarii — A 13. századi esztergomi breviárium kottás szanktoráléjának rekonstrukciója felé” in *Magyar Könyvszemle* (2019/3), megjelenés előtt.

³ Gilányi Gabriella, *A 14. századi Németújvári Antifonále töredékei – Mozaikok a középkori Erdély gregorián hagyományából*. Resonemus pariter. Műhelytanulmányok a középkori zenetörténetről 1, szerk. Czagány Zsuzsa (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2019).

⁴ Kovács Andrea, *Graduale Francisci de Futhak 1463*. Musica Sacra Hungarica 4/1-2 (Istanbul-Budapest: Topkapı Sarayı Müzesi – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2019).